

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 127 (17264)

2006 чылдың
ОКТАБРЬ 3,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:

график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.00.
Садар өртээ 4 рубль.

Ажыл-албан аайы-биле

Сайыттың саналдарын деткээн

Ужуражылга чезинде.

Россия Федерациязының Онза байдалдар яамызының сайыды, армия генералы, Россияның Маадыры Сергей Шойгу сентябрь 29-та Улусчу чогаадылга бажыңга Тываның күрүне университетинин 10 чылы-биле холбаштыр университеттин башкылары болгаш студентилер-биле ужурашкан.

Ол хүн Улусчу чогаадылга бажыңга аныяктар хөйү-биле чыылган. Онза байдалдар яамызының сайыды-биле ужуражылганы университеттин ректору Н.Г. Дубровский ажытты. Н.Г. Дубровский: — Бо күзүн университет 10 харлап турар. Бир талазында ол ындыг-ла кончук хөй эвес үе, ындыг-даа бол, биске эртип турган чыл бүрүзү тургустунуушкунун, чаартылганын чылы боол турган. Байыр-лалывыс бүдүүзүнде бистин кайгамчыктыг төлептиг чаңгыс чер-чурттувус Сергей Күжүгетович-биле ийи дугаар ужуражылгавыс-тыр, аңаа өөрүп четтиргенивисти илередилиңер — дээрге, студентилер диңмитиг адыш часкаашкыны-биле аалчызын уткуп алдылар.

Сергей Күжүгетович аныяктарга яамының ажылын, кайы хире деритингенин, кадрларны канчаар белеткеп турарын хынаары-биле келгенин, шагда-ла келиксээни коллективте студентилерниң канчаар өөренип, чурттап турарын сонуургавайн барып шыдаваанын чугаалады.

Баштай Москвада Тывага дээш кандыг хемчеглер алдынып турарын сонуургаткан. «Ол дээрге, бир дугаарында, силерни

кадык-шыырак болзун дээш база силерниң араңардан олимпий оюннарының чемпионнары, делегей чергелиг маргылдааларның тиелекчилери үнзүн дээш, Тываның 5 чылы аттыг стадиондан улуг шөлдүг спорт комплекзи удавас дужааттынар,

Айтырыглар-ла хөй.

келир чылдан эгелеп оруктар тудуунуң акшаландырышкыны үш катап улгадыр, энергетикага хамаарышкан болгаш еске-даа айтырыглар шийтпирлеттинип турар» — деп чугаалады.

Ийи дугаарында, Сергей Шойгу башкыларның, студентилерниң дузазы болгаш детким-

чези-биле Тере-Хөл деп хөлдүн ортулуунда, Кунгуртугунуң барыын талазындан 30 км черде турар төөгүнүң болгаш археологияның тураскаалы болур шивээни катап тургузуп ап болурун дугайында бодунуң саналын чугаалааш, шивээниң кайгамчык тускайын көргүскен слайдыны көргүстү. Сайыттың келир чылдың май айдан сентябрьга чедир аныяктар лагерин тургускаш, шивээни катап тургузарының талазы-биле телевилелди ажылдап кылгаш, археология албанының дузазы-биле казыышкынарны чорудуп эгелээрин, ол онзагай шивээ кедизинде барып, чөөн чүк философиязының, тибет медицинаның, чөөн чүк улустарының дайынчы оюннарының төвү апарып болур дээн саналын университеттин удуртулгазы дораан деткиди.

Сергей Күжүгетовичтен аныяктар сонуургаан айтырыгларын база салдылар.

— Силер Президент сонгулдааларыңа киржир силер бе?

— Силерге багай чүнү кылыптым, мени чүге аңаа кириштириксей бердинер? (Каттырды). Бир эвес баштак чокка болза,

өөренип ап болур бе?

— Болур, чүгле угаан, быжык кадыкшыл, изиг күзөл херек.

— Студенти чылдарыңардан силерге чүү утундурбас болуп артканыл?

— Ниити чуртталга бажыңыңдан үндүр ойлаттырганым. Оон соонда чунар-бажың хөлезилеп алгаш чурттап турган бис. Чунар-бажыңывыс ээзи субботааларда бисти үндүрүпкеш, өг-бүлезиле биле чунар, а бис кажан кургай бээрин манап алгаш, катап кири көже бээр турдувус. А баштак чокка болза, Таймырга ажылдап турганым, ада-ие хайгааралыңдан, азыралыңдан үне берген сагыш-сеткил дойлул келир хостуум, өөредилге, спортка хандыкшылым.

Неделя санында кайы-бирэвис шултувустун хөйленнерин чуур турганын сактыр-дыр мен, олар чоорту чаңгыс өңүг апарган болгай.

Вагоннар чүгү дүжүрүп ажылдап турдувус, бот-өөредилге-биле өөренип турган студентилерге курс болгаш диплом ажылдары база бижип берип турдум, курс ажылының өртээ 25-30 рубль болур чүве. Оон ынай кудумчу аштап, чаңгыс

Сайыттың харыызы дорт болгаш мода.

чок. Мен бистин Президентивис Владимир Владимирович Путинни дыка хүндүлээр мен, аңаа идегээр, бүзүрээр мен. Ол дээрге дыка улуг харыысалга, улуг чүктүр. Ол бо бүгүнү төлептии-биле шыдап турар.

— Онза байдалдар яамызының шугуму-биле

шалыңы дөрт кижиге үлеп алгаш уруглар садыңга таңныылдап турдувус, ол биске дыка таарымчалыг турган, поварлар биске котлетталарны арттырып каарга, эртен ону чип алгаш, институтче өөренип чоруптар бис.

(Уланчызы 6-гы арында).

Аалчы

КАРЕЛИН ТЫВАДА ЧЕДИП КЕЛГЕН

Дүүн Күрүне Думазының депутады, сураглыг мөге Александр Карелин Тывада ужуп келген. Ону аэропортка Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчылары Шолбан Караоол биле Александр Брокерт олар уткуп алган. Ак кадактыг, аяк шайлыг кыстар уткаан соонда, массалыг информация чепсектеринин ажылдакчыларының айтырыгларыңа ол харыылаан.

Александр Карелинниң келген кол сорулгазы — «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияны деткири, сонгулдааларга ук партия эки киришсин дээш,

арга-сүме кадары.

Оон аңгыда, Тывада чаа тутунуп эгелээн спорткомплекзиниң кайы хире чоруп турарын сонуургап, херек чүүлдер-биле дузалаары. «Бөгүн спортчу болуру мода апарган деп болур» — деп, ол чугаалаан. Россияның субъект бүрүзү спорт талазы-биле хөгжүлдени алзын дээш, тускай программа-биле ажылдап турарын айтып, бөгүнде Россияда 60 ажыг спорткомплексстер туттунуп турарын ол демдеглээн.

Тыва мөгелерниң деңнелин канчаар үнелеп болур силер

дээрге, ол: «Хөл-чок эки» деп харыылаан. «Тыва мөгелер дээш чоргаарланып болур бис. Олар-биле хүрежири амыр эвес, тускай белеткел херек. Мен девип шыдавас оом-на харааданчыг» — деп, ол оюн-баштак-биле чугаалады.

Ниитизи-биле россияжи спорт хөгжүп орар, ону улам сайзырадыры-биле спорт дугайында чаа хоойлуну хүлээп алы-

ры-биле белеткеп турарын ол дыңнаткан.

Бистин корр.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Кажан? Каяа? Чүү?

Ченрезиг мандалазын чонга өргээн

Индияда буддичи философияның үндэиннеринин сураглыг Дрепунг Гоман хүрээзинин судур өөредилгезиниң тибет лама-башкылары Кызыл хоорайда Цэчэнлинг хүрээзинге Ченрезиг бурганга тураскаадып туткан мандаланы октябрь 1-де бускаш, Улуг-Хемге чалбаргаш, артканын чүдүкчүлерге үлээн. Мандаланы бузарының езулалының мурнунда мөргүл номчааш, бүгү тыва чоннун хей-ады бедик болзун дээш йөрээл кылганнар.

Геше Наваң Таиге удурткан лама-башкылар Тывага бодарал езулалдарын дооскаш, Бурятияның Иволга хүрээзинче дүүн аътаныпканнар.

ТывКУ он харлаанын демдеглээн

Республиканың эң улуг дээди өөредилге чери — Тываның күрүне университети тургустунганындан бээр 10 чылын дүүн демдеглеп эрттирген. Оон байырлыг хуралы Тываның хөгжүм-ши театрыңа дүш соонда эрткен. Улус ажыл-агыйының бүгү адырларыңа дээди эртемниг бедик мергежилдиг специалистерни белеткеп турар бо өөредилге албан чери он чыл бурунгаар Кызылда күрүнениң педагогика институтунуң, Красноярскиниң күрүнениң политехниктиг университетинин болгаш Красноярскиниң күрүнениң аграр университетинин Тывада филиалдарының, а ол ышкаш Кызылдың башкы училищезинин баазаларыңа тургустунган. Чогум төөгүзү узун болгаш солун дээди өөредилге черинин башкыларыңа болгаш студентилеринге байыр чедирип келген аалчылар хөй болган.

Ында 35 кафедра, 6 мергежилге белеткелди чорудуп турар аспирантура, аңгы-аңгы угланышкының 9 өөредилге-эртем лабораториязы, библиотека, редакция-парлалга салбыры, медээ-аналитиктиг төп, агробиостанция ажылдап турар.

Башкыларга

шаңналдарны тыпсыр

Даарта Тываның Улусчу чогаадылга бажыңыңа Башкы хүнүңге тураскааткан республика чергелиг байырлыг хурал болуп эртер.

Ажылыңа бедик профессионал чоруу болгаш өөредилгениң хөгжүлдизинге кириген улуг үлүг-хуузу дээш Бүгү-россия чергелиг конкурстун тиелекчилери болган, ол ышкаш эге ниити, кол ниити болгаш ортумақ (долу) ниити өөредилге программаларын боттандырып турар 47 башкыга дипломнарны тыпсыр. Бо башкылар тус-тузунда 100-100 муң рубль шаңнал акшаларын чоокта чаа алганнар.

ТР-ниң Чазааның Даргазы чаа өөредилге программасы-биле ажылдап турар 3 тергин башкыга тус-тузунда 100-100 муң рубльди, 4 класс удуртукчузунга 30-30 муң рубльди база тыпсыр.

Бистин корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНДАН

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Бойдус курлавырларының комплекстиг шингээдилгезинин Тывада институтунуң улуг эртем ажылдакчызы, география эртемнеринин кандидады

Калгажик Ондарович ШАКТАРЖИКТИҢ

мөчээни-биле холбаштыр оон дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

ОКТАБРЬ 8 —

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының соңгулдаларының хүнү

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатасының депутаттарына кандидаттар

Бии-Хемниң № 12 (Бии-Хем, Тожу кожууннар) соңгулда округу

Михаил Ким-оолович КУУЛАР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатасының депутаты, Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы.

(Халас парлаан).

Каа-Хем кожууннуң №14 соңгулда округу

Александр Александрович АДЫМАЧИ

Эргим соңгукчулар! Каа-Хем, Тере-Хөл кожууннарның база Шамбалыг, Арыг-Бажы суурларның чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазының деннелин бедидеринче бодумнун бүгү күжүмнү, эртем-билимни база арга-дуржулгамны салыр мен.

(Халас парлаан).

АНДРЕЙ ПОПОВ

СОЦИАЛ-ПОЛИТИКАНЫҢ, ЭКОНОМИКАНЫҢ, ЭРГЕ-ЧАГЫРГАНЫҢ — ЧААРТЫЛГАЛАРЫНГА

ИЙЕ!

(Халас парлаан).

БОРИС КОНСТАНТИНОВИЧ БАЛЧИЙ-ООП

Бодамчалыг шиитпирлернин политиказы!

Төп № 3 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатасының депутатына кандидат.

(Халас парлаан).

Улуг-Хемниң № 11 соңгулда округу

Дандар-оол Хаянгырбаевич ООРЖАК

«Россияның патриоттары» — «Аас-кежиктиг кижиге — аас-кежиктиг чурт» дээш!

(Халас парлаан).

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатасының депутаттарына кандидаттар

Кызыл хоорайның № 40 Московский соңгулда округу
Ирина Владимировна КАЗАНЦЕВА

Мен «Чаңгыс демниг Россияның» командазы-биле мен.

Кызыл хоорайның № 5 гимназиязының директорунуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы.

Хүндүлүг соңгукчулар! «Чаңгыс демниг Россия» дээш бадылап тура, Тываның кайгамчык келир үези дээш шын шилилгени кылганыңар ол.

(Халас болгаш төлевирлиг парлаан).

Кызыл хоорайның №12 Мугур соңгулда округу

Людмила Алексеевна ОГНЕВА

Кызыл хоорайның №4 школазының директору.

(Халас парлаан).

Ак-Довурактың №47 Төп соңгулда округу

Раиса Дакаевна ШАГААЛАН

Ак-Довурак хоорайның чуртталга-коммунал ажил-агыый муниципалдыг бүдүрүлгезинин директору.

(Халас парлаан).

Бай-Тайга кожууннуң Кара-Хөлдүң №53 соңгулда округу

Александр Чыдам-оолович ИРГИТ

Федералдыг албанның аңныыр хайгааралының кол специализи, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатасының депутаты.

(Халас парлаан).

Чагаалар аразындан

Чагырга чок өртектөр

Ажылдаар дээрге орта ажил чок, ынчангаш чоннун хөй кезии чединмес байдалда чурттап турар. Ооң ужурундан оорланыр, үптээр, мегелээр дээн ышкаш күзенчиг эвес кем-херек үүлгедишкиннери көвүдөп турар димизе, улуг чазыг болбас боор.

Амыдырап-чурттаарының аргазын тып, назы четпээн бичии чаштар, кырган өгбелер, хып дээн чалыы назынныг оол, кыс кижилерниң хову-шөлдерде чашпаннап турары чажыт эвес. Оларның амыдырал дээш кем-херекке онаажып турарын көрүп-даа, дыңнап-даа чор бис. Чонну деткип турар чүве — пенсия. Ийе, телеэкранга пенсия өскен деп дыңнадыптарга, садыг-магазиннерде аш-чем аймааның өртээ өзүп эгелээр. Садыглар, ларектар, киоскилерниң хөйү чаъс соонда мөөгүлөр-ле! Ам оларда садып турар барааннарның өртээн кижиге кайгаар. Каш чижек: 1 кг чигир — 36 рубль, чамдыктарында 29-30 рубль чеде бээр, «Тройка» сигарета — 7 рубль, чамдыктарында 8,50. Ажыы-биле чугаалаарга, өртектөрнүн чүгүрүүн кижиге кайгал ханмас. Чарышка салыр болза, чемпионнаар деп бил. Кижиниң бодунуң кылып бүдүрген продукциязын өстүрүп, канчап-даа болгай-ла. Күрүнениң фабрика-заводтарына бүдүрген аш-чем, барааннар өртээн кара туразында өстүрерге черле болур бе?

Ынчангаш өртектөрнү доктаадып, чурумчутпушаан, чоннун ап турар акша-шалыңын болур-чогууру-биле деңнеп, таарыштырар үези келбээн бе? Бүгү чүвени чонга деп кыйгырыывыс саазын кырында кыраан хире-дир. Ынчангаш бо талазы-биле чугааны бедик деңнелге чорудары чугула.

Эрензен ТЕЖИТ.

Каа-Хем суур.

Бай-Тайга кожууннуң Бай-Талдың №55 соңгулда округу

Николай Көк-оолович ООРЖАК

Тыва Республиканың Чазааның Бай-Тайга кожуунда Девискээр эргелелиниң удуртукчузу.

(Халас парлаан).

Чөөн-Хемчик кожууннуң №62 Ленинский соңгулда округу

Хүреш-оол Болат-оолович КУУЛАР

Чөөн-Хемчик кожууннуң Төп кожуун эмнелгезинин кол эмчизи, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатасының депутаты.

(Халас парлаан).

Кызыл кожууннуң Каа-Хемниң №78 Мелиораторский соңгулда округу

Хемер-оол Биче-оолович КУУЛАР

ТР-ниң Күрүнениң шимчевес өңчүзүнүң Кызыл хоорайда эргелелиниң №1 девискээр килдизинин начальниги.

(Халас парлаан).

Кызыл кожууннуң №82 Кур-Чер соңгулда округу

Борис Бадын-оолович СААЯ

Кур-Чер сумузунуң кооперативтиг ажил-агыыйның муниципалдыг бүдүрүлгезинин директору.

(Халас парлаан).

Сүт-Хөл кожууннуң Суг-Аксының №97 соңгулда округу

Салчак Васильевич ЧЫМБА

Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутатының дузалакчызы, хуу сайгарлыкчы, «Чес-Булуң» көдээ ажил-агыый кооперативинин даргазы.

(Халас парлаан).

Барыин-Хемчик кожууннуң Эрги-Барлыктың №61 соңгулда округу

Антонина Апан-ооловна МААДЫР-ООЛ

Эрги-Барлык ортумак школазының директору.

(Халас парлаан).

«Шынга» харыы

2006 чылдың август 10-да үнген № 100 «Шын» солунда күш-ажылдың хоочуну Иргит Допуй-ооловна Сендажының «Идеген артым» деп эгелиг чагаазы парлааттыг турган. Аңаа харыны редакция алган. Ону бөгүнгү номерде парладывыс:

«Хүндүлүг Иргит Допуй-ооловна! Силерниң чагааңар-биле таныштывыс. Кызыл хоорайда ажылгалга кирип турар чуртталга оран-савазы эвээш туттунуп турар, а ээлчегде турар чоннун саны хөй, ынчангаш бажың-балгат оочуру саадап турар. Силерниң чурттаар оран-сава-биле хандырар дугайында дилээнерни Тыва Республиканың Чазааның чоннун бажың дугайында билдиришкенин сайгарып көөр комиссиязы күш-ажылдың хоочуннарының аразында силерниң 125 дугаар ээлчээр езугаар көөр дээрзин дыңнаттывыс».

Комиссияның даргазы К.Б.ООРЖАК.

Тес-Хемниң № 16 сонгулда округундан Тыва Республиканың Улуг Хуралының
Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидат

КАНЧААРГА-ДАА ЭРЗИН, ТЕС-ХЕМ —
КАЙЫЗЫ-ДАА МЭЭН, БОДУМНУН, КОЖУУННАРЫМ,
КАНЧААРГА-ДАА ЭРЗИНЧИЛЕР, ТЕС-ХЕМЧИЛЕР —
КАЙЫЗЫ-ДАА МЭЭН, БОДУМНУН, ЧОНУМ.

**МЕНИ ДЕТКИП ТУРАРЫҢАР ДЭЭШ,
УЛУУ-БИЛЕ ЧЕТТИРДИМ!**

Владимир ОРУС-ООП.

(Телевирлиг парлаан).

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга Кызылдың Восточный № 2 соңгулда

округундан кандидат

Сергей Сайын-Белекович МОНГУШ

Далайга дамды дуза

Назының харны немээн тудум-на амыдыралдың бодунуң тускай хоойлуларын билип, кижиге чүгө бодунуң ынак, кылып билир чүүлүн доктаамал кылып турар болза, ынчан тодаргай түңнелдерге чедип болур дээрзин бүгү сагыш-сеткилинден медегер, мергежий берип болур. Бодунуң ажылын улуг чүткүл сундугушкун-биле кылып, чедип алган түңнелдери-биле кызыгаарланмайн, эртем-билиин улам бедидип, ону чаа-чаа билиглер-биле чепсеглеп аң чоруур болза, ындыг кижиге мергежилдин тергиини болуп, улустуң езулуг хүндүткелин чаалап алыр.

Бир-ийи чыл иштинде тулган эмчи азы слесарь болу бээри болдунмас, ажылга мергежил, арга-дуржулга чоорту келир, элээн үе херек. Юрист-даа болуру база-ла ындыг. Эртемниг кызымак кижилерни кезээде хүндүлээр, бодум база-ла олар дег болуксап чордум. Бодумнуң хөдөлүшкүннеримге, ажыл-чорудулгамга эки түңнелдерни чедип алыр дээш чүткүп чордум: хөөнүрелге-даа таваржып, тиелелгениң таалалын-даа көрүп чордум. Чүү-даа турду.

Амгы үеде ажыл-херекке, амыдырал-чуртталга кажарап мергежээн, арга-дуржулгазы элбек кижилер чүдөн артык херек апарган-дыр деп бодап турар мен. Ындыг кижилерниң тодаргай болгаш демниг кады ажылда-ажылгазы, чидиг айтырылгарже хандыр чиге көрүжү эргежок чугула херек апарган-дыр.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутадынга кордакчы болуп кирип тура, бодумнуң арга-шинээми, шыдал-күжүмнү көрдүм: эртем-билиин чедер-дир, эргелел-башкарылга болгаш күрүне албанынга ажылдап шыдаарының эргежок арга-дуржулгазы менде бар-дыр. Оон ыңай эткен сөстүн үнэсин билип, аңаа ээ болуру — эң-не эки шынар деп билир мен, ынчангаш хоозун аазаашкыннарны ол-бо чүкче чашканнаарын эң-не адак багай аажы-чаң деп санап чоруур мен.

Кижиге бүрүзү бот-бодунга дөмей эвес, ынчалза-даа кижиге бүрүзүндө хүндүлөп болгу дег чагай, эки талалар хөй, ынчангаш кижиниң эки талаларында, оларның үзел-бодалынче кичээнгени салып, бодунуң бодалын оларны-биле дүүштүр денеп көөрү чугула. Кандыг-бир ажыл-агыйы, нарын күрүне айтырылгарны шитпирлээрде, чүгө мээни шын дээр болза, огулуг чүве черле үнмес. Сөөлүгү үеде тыва политиктериниң аразында бот-бодун дыйнашпас апарганындан чөрүлдээр үнүп, тоошпас апарганындан чоокка — шоот, ыракка — ыят үнүп турары меге эвес-ле болгай. Политиктер аразында ажык, кадыг, эрбен чок чугула солчулгазы турар ужурулуг. Ам Иван Крыловтун баснясында дег, чүктү бирээзиниң дээрже, өскезиниң — сугже, үшкүзүнүң — база бир өске чүкче тыртарын болдурбас ужурулуг бис, ынчанмас болзувусса, чүктүгү тергевис кайнаар-даа шимчевейн, чаңгыс черге туруп-ла турар апаар. Ону болдурбазын чедип алыры бөгүндө шитпирлээр айтырыг ол, ынчан харын ажыл-чорудулганың шапкын агымы чаңгыс үн-биле ага бээр.

Депутат кижиге күрүне айтырылгарын шитпирлеп тура, ону кымнар деткип соңгуп каанын хүннүң-даңның утпас ужурулуг. Кандыг-даа айтырыгны чугаалажып тура, кандыг-даа хоойлуну сайгарып көрүп тура, оң артында Кижиге болгаш оң Амыдырал-чуртталгазы бар деп чүвени утпайн чоруур болза, депутат ажыл-чорудулга эки, шынарлыг болур.

Социал айтырылгар чүгө бистиң Тывада эвес, харын бүгү Россияда ам-даа чидиг болуп турарын шуптувус кончуг эки билир бис. Чижээ, бисте кайы-даа назының аразында инвалидтерниң саны хөй болгай. Оларның чуртталгазын амгызындан экижидери, оларга кылып шыдапкы дег ажылды бээри, харын-даа тускай бүдүрүлгө черлерин тургузары эргежок чугула деп санаар мен. Оң-биле кады ол бүдүрүлгелерге күрүне деткимчезин көргүзүп, харын-даа хуу чок чээлини бээрин магадылаар. Бо талазы-биле өске регионнарның арга-дуржулгазын өөренип, Тываның байдалына таарыштыр ажылгаар.

Бисте «адалар болгаш ажы-төлдер» айтырыын чүгө хол дашты-биле шитпирлеп турар. «Улугну улуг деп, бичени биче деп» хүндүлөп сүзүглээр чаңчылыгы барык-ла

уттундурган. Бөгүндө адазындан огул кортпас, харын-даа оң-биле үе-чергеги дег, чаңгыс дашкадан араганы чооглап турар апарган. Адазы огулунуң, огул адазын-даа өлүрүп каардыр. Арагалаашкынның түңнелде, эң-не каржы-дерзин кем-херек үүлгедишкүннери болуп турар. Ону улустуң ажыл чок чоруу-биле тайылбырлаар-дыр бис. Ол харын кем-херек үүлгедишкүннериниң бир кол чылдагааны болуп болур. Кол-ла чылдагаан чонувустуң иштиги сагыш-сеткилин сандараашкынының бүгү-ле чылдагаанарын тодараткан турар ужурулуг улус бис. Маңаа ханы сайгарылга херек. Бирээде, көдээде, хоорайда ажыл чок чорукту кызырар, биче, ортумак сайгарлыкчы чорукту улам сайзырадыр, ийинде, ажылчын олуттарны тургузар, үште, «кудумчу» ажы-төлүн хайгааралга ап, оларны школаларга тургузуп, кижизидилгени күштелдирер, кежээки аныяктар школаларын катап тургузар, дөртте, аныяк-өскениң кадыкшылын быжыглап, күш-дамыр сайзыралынче кичээнгени салып, спортче хаара тутар. Эң-не кол чүүл — сүлдө-сүзүк, культура, уран чүүлдүн деңнелин көдүрер. Бистер билер-ле болгай бис, бистиң кайгамчыктыг салымчаяанныг артистеривис, чурукчуларымыс, чогаалчыларымыс, спортчуларымыс Тываның ат-алдарын Россия хамаанчок, делегей черезинге кайы хире алдаржыдып турар ийик. Олар делегей, Россия чергелиг фестивалдар, олимпиадалар, көрүлдөже чоруурда, оруксуурга херек акша-төгерики пат боорундала тып ап турар болгай. А күрүне дүжүмедини ишкээр-дашкаар аян-чоруу хөй акша-биле хандыртынган болуп турар. Бистиң алдарымыс көдүрүп чоруур уран чүүл ажылдакчылары холун сунуп алган акша дилеп, салчып турар. Оларның ажыл төлевир амыдырал-чурттарының чуртта көрдүнгөн кудуку хемчээлинге безин четпес-ле болгай. Олар дээрже, аңаа-ла улус хөгледип чоруур кижилер эвестир, а күрүне ужурулуг ажыл-үлени бүдүрүп чоруур эң-не эргежок чугула ажылдакчылардыр. Олар чонувустуң өртек-үне чок эртиней-байлаа-дыр. Оларны бис бир-ле онзагай байыр-чыскаалдар, соңгулдалар үезинде сактып келиривис чажыт эвес-ле болгай. Ынчангаш чонун сагыш-сеткил культуразын, эртемни сайзырадып чоруур кижилерге — уран чүүл ажылдакчыларыныче, эртемденерге чогуур сагышты салып, оларның статусун күрүне албан-хаакчызының деңнелинге чедирер ужурулуг бис. Кижилерден хөй негээш, оларның дериниң өртээнге адыжынга каш борбак чоос салып бээри куду көрүүшкүн деп санаар мен.

Бо-ла адааным социал айтырылгарны чедир шитпирлеп ап чадап тургаш, кудумчуга чырык хүндүс безин кылаштары дыка-ла айылдыг апарган-дыр дээри ыяңчыг-дыр. Кем-херек, арагалаашкын, көдээде ажыл чок чонувустун «амыдырал шөлүндөн» чыдыг чашпан дүрбүп чоруп турарыныче карак чаржынып көрбейн, боттарымыстың арыннарымысче таптыг көрүп көрээлиңер. Амыдыралга кызгандаткан бистиң чонувустур, а бистер бөгүндө ол-бо кижиниң акшазының хавынче, кандыг маркалыг машина мунганынче магадап көөр-дүр бис. Чон дээрже, олар эвес-ле болгай. Ынчангаш мен депутат кылдыр соңгуттурзумза, ажыл-чорудулгамны, күрүне тургузуун, эрге-хоойлу системазын быжыг-лаарыныче угландырбышаан, кижиниң чагай чоруу, оң социал-экономиктиг эргелери дээш бүгү арга-дуржулгамны, эртем-билиимни өргүүр мен.

Бистиң кырганнаривыстың, ажы-төлү-вүстүн, өг-бүлелеривистиң чагай, ааскежиктиг чоруу дээш «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кыйгызы-биле соңгулдаларда киржип тур мен.

Мен, хүндүлүг чонум, Силерниң терең, шапкын далайыңарның хензиг дамдызы-дыр мен. «Далайга дамды дуза» джигир болгай. Ынчангаш Кызылдың Восточный чаңгыс мандаттыг №2 округунуң соңгучуларын мени дээш үнүн бээрин кыйгырдым.

Хүндүткел-биле,
Сергей Сайын-Белекович МОНГУШ.

(Халас болгаш төлевирлиг парлаан).

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга Чөөн-Хемчиктиң № 9

соңгулда округундан кандидат

Валерий Самбылдаевич ХОВАЛЫГ

Чон соңгуп алза...

Бистиң ак-көк Тывавыстың улуг шөл-девискээри кадыр-берт даглар, хемнер, калбак ховулар, хөй санныг хөлдер, эм-таң ойттар, аржаан суглар-биле байлак, чараш-ла оран. Мээң бир кайгаар чүвем дүг дээрге, ында чурттаан чону эвээш-даа бол, эртем-билигил, кайгамчык талантылыг кижилерлиг чурт. Бодап көрүңер даан, шаанда Тыва Республиканы үндезилеп тургускан Монгуш Буян-Бадырғыны, 40 чыл хире Тываны углап-баштап, эки орукче кирип каан Салчак Токаны сактып бодаарга-ла четтир. Оң кадында бо бичи черде эртем докторлары, эртемденер, алдарлыг малчыннар, башкылар, эмчилер, культура ажылдакчылары, делегейде сурагыл спортчулар, уждукчулар, сыгытчылар, мөгелер, чогаалчылар, мадырлардан Россияның Маадыры, делегейде алдарлыг Россияның Армия генералы Сергей Шойгу дээш, кымнарны чок дээр.

Мен бодаарымга, чонунуң мындыг угаангыр-сагынгыр чүвези бо черниң бойдузунда, оң родоннуг аржааннарында, кызыл дузунда, арыг агаарында, үнүш бойдузунда.

Чоокта чаа оолдарым хай-халапка таварышкаш, каш минуттуң иштинде өлүр бе, дирлир бе деп айтырыг турда, кезер эмчилерниң секунда, минута чидирбейн шудургу ажылдап кескениниң ачызында өлүм чайлаттынган. Ол хай-халап чайлап эрткен соонда, чаңгыс черчурттуум кезер эмчи Валерий Самбылдаевич Ховалыг-биле чугаа кылып, баштайында оң кыска намдары-биле таныштым.

Валерий Самбылдаевич Өвүрнүң Солчурга төрүттүнгөш, Кызылдың 2 дугаар школазын дооскан. Красноярскиниң эмчи институтунуң кезер салбырын дооскаш, 1976-78 чылдарда Сүт-Хөлге, 1980-88 чылдарда Чадаанага кезер эмчилеп ажылдаан, амгы үеде республика эмнелгезиниң кезер салбырының эргелекчизинде ажылдап турар. Өг-бүлезиниң ишти Надежда Юрьевна база эмчи, огул Ховалыг Чингис ада-иезиниң изин баяып, кезер эмчи болган. А хеймер кызы Чинчи Кемеровонун эмчи академиясында өөренип турар болду.

Хай-халапка, озал-ондакка, аарыгга таварышкан кижилерниң амы-тынын алыр дээш, дүне-хүндүс дивес эмчиниң ажылынга бо хөй чылдарда кандыг-кандыг бергедээшкүннер, ужураалдар турганының дугайында улаштыр айтырыг салдым. Ол мынчаар харыылады:

— Кезер эмчи кижиге ажылынга бердинген, кадык-шыырак, эртем-билини бедик, улуг дуржулгалыг, дидим болур ужурулуг. Бир-ле, Чадаанага турумда, эмнелгеге дүүрге боо-биле боолаткан А.С.Саттыг эккелди. Кезип көргөн, оң баарыныче, чинге-чоон шөйүндүлеринче 40 хире ок кирген, 8 хире шак кезип тургаш, тынын алдым. Ол чүгө ону кескен эмчиниң болгаш бодунуң сагыш-сеткилиниң күштү-биле үнгөн. Тываның Арзылаң мөгези Алексей Хомушку болгаш мөгө Борис Лопсаный согур-шөйүндүзү чарылгаш ириңнээн, кончуг берге байдалдарга турда кестим. Оларның өг-бүлелери эмнелге чанынга майгыннанып алгаш, азырап тургаш, экиртип алдылар. Билдинмес улус кудумчуга бир бичи оолдун бажынын мээзинче кири боолаан, мээни сордуруп тургаш, кезип эмнедим, ам-даа дириг чурттап чор.

Чадаанага ажылдап турумда, кайгамчык чымыштыг үелер турган. Чадаана дээрже тос орук белдинде болгаш Өвүр, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик болгаш Чадаананың бодундан берге байдалдыг аарыг кижилерни база бижектеткен, боолаткан азы озал-ондакка таварышкаш, яңзы-бүрү кемдээшкүннерге таварышкан кижилерни бир хүнде 20 хирени эмнелгеге эккээр. Бодап

көрүңер даан, хары угда ийи залды ажиткаш, чаңгыс секунда, минутада маңнап тургаш, кезип турдум. Оон башка, бирээзин кезип турганда, өскезиниң амы-тыны база кес кырынга турган. Чамдык үелерде кезип тургаш, уду бээр турдум. Бир мындыг таварылга турган. Шөлээм үезинде Өвүрнүң Солчурга чеде бергеш, арыгга ачам-биле сизин кезип турувуста, айттыг улус: «Дунмавыс Давын-оол Владимир бижектеткен, эмнелгеге берге байдалда эккелдивис. Дүргөн дузалап көр» — деп келген. Кезер эмчиниң дериг-херексели чок черге, берге байдалга оолдун амы-тынын алдым. Ам бодап олурарымга, ынчан кончуг аныяк, тура-сорукут, күштүг турган-дыр мен ийин.

Ол чылдарда Чадаананың хирургия школазы кончуг шыырак турган. Дуржулгалыг кезер эмчилер Допчу Кара-Сал, Шыырап Санчы, Монгуш Альберт, Куулар Кончал, Кин Александрны адаарга-ла четтир. Олар мээң ажылга өөреткен башкыларым — деп чугаалай-дыр.

Валерий Самбылдаевич дыка хөй кезер эмчилерни бодунуң улуг арга-дуржулгазына өөреткен, оларның аразында армян, грузин, орус кезер эмчилер алдарлыг эмчилер болуп, Томск, Иркутск, Кемерово, Москва дээң ышкар Россияның улуг хоорайларыныче тарап ажылдап чоруткулаан.

— Оларга чоргаарланып чоруур мен. Ам бо хүннерде чүгө Өвүр чурттуг 14 кезер эмчи ажылдап чоруур, оларны салгалдарым деп санап чоруур мен. Амы-тынын ап, кезип эмнеп чораан кижилеримниң аразында боттары-даа, дөргүл-төрелдери-даа өөрүп четтиргени илередип чоруурлар бар — деп, эмчи чоргаарал-биле чугаалап олур. Дыңнап олургаш, коргуп-даа, магадап-даа олурдум.

Валерий Самбылдаевич Ховалыг 2002-2005 чылдарда Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының бирги ораалакчизынга болгаш сайыттың хүлээлгезин күүседип ажылдаан. Тыва Республиканың Кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчысы. Ол Тываның эмчилер ассоциациязының даргазынга ажылдап, эмнелге талазы-биле берге ажылдарны сайгарып турган. Маргылдаалар болган стадионнарга угаангыр-сагынгыр, өткүт үнүг чарлакчы, организакчы-даа апаар. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыбыжының депутаты, Төлээлекчилер палатазының ийги чыбыжының депутаты чораан.

Чоокта чаа Өвүрнүң 65 харлаан улуг байырлалынга мени чалаан. Аңаа Валерий Самбылдаевич Хоойлужудулга палатазының депутадының кандидатын адын кириген джигип, чон чугаалажып турарын дыңнааш, мен бодум хуумда Валерий Самбылдаевични деткиседим. Чүге дизе, ол көдээ черге чурттап, ажылдап каапкан, көдээ чонунуң амыдыралын эки билир, оларнын амыдыралында кандыг нарын айтырылгар туруп кээрин эскерип каар. Чазак-чагырга черлеринге, бедик албан-дужаалга ажылдап каапкан, күрүнениң улуг политиказын эки билир. Бир эвес Хоойлужудулга палатазынга ажылдай берзе, чонунуң кадыкшылын экижидер доктаал-саавырларын үндүреринге, эм-тангы, дериг-херекселдерни, машина-балгатты кайыын ап, хандыраарына дузазы улуг дээрзинге бүзүрээр мен. Соңгуп алыңар деп кыйгырбайн тур мен. Мээң хуу бодалым-дыр, чон боттарыңар өөренип көрүңерем.

Мадон МОНГУШ,
ТР-ниң алдарлыг ажылдакчысы,
чогаалчы.
Кызыл кожунунуң Каа-Хем суур.

(Төлевирлиг парлаан).

ЧИТКЕН ЧАШТАРНЫҢ МАГА-БОДУ ТЫВЫЛГАН

Дүүн, эртенгиниң 9 шак 45 минута турда, Өөк хемден читкен ийи чаш уругнуң мага-бодун тыпкан.

Үш болгаш беш харлыг Артем биле Даяна Байкаралар Өөк суурда бажынындан субботада-ла үнүп чоруткан. Кежээге чедир чанып келбеске, ада-иези дүвүрээзини үндүргөн. Баштайгы дээрзинде чаштары Би-Хемниң иштики херектер килдизиниң ажылдакчыларының күжү-биле дилеп турган болза, улуг-хүнде дилээшкениге Онза байдалдар яамызының камгалакчылары каттышкан. Дилээшкениге ниитизи-биле 17 кижини база 3 техниканы хаара туткан.

Интернеттен.

Чоннуң үңү

МЭЭН ХУУДА ХЕРЭЭМ-ДИР

Мээң назы-харым улгадып, кадыкшылым хүнден хүнче шала кошкап-даа орар болза, үениң девиниң аайы-биле чоруп, чаа чүүлдерни сонургап, ылаңгыя политиктиг амыдыралга шаам-биле киржип чоруур мен. Партия, совет, ажил-агый органның дөртөн ажыг чылдар ажылдаан мен. 1964 чылдан 1991 чылга чедир СЭКП-ниң кежигүнү чордум. Коммунисттик партия дүжүп турда, «Тере-Хөл» совхозтуң партком секретарына ажилдап турдум.

2003 чылда «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнүңе кирдим. Мээң чамдык хоочун эштерим мени бир партиядан өске партияже халып турар дээш чемелеп турарлар. Хоочун эштерим болгаш өске-даа кижилер чүү деп-даа турар ыйнаан, ол дээрге мээң хууда херээм ыш-

АЛБАДАШКЫН АЖЫК ЧОК

Соңгудалар эгелээр-ле, чамдык партиялар суртаал ажылын идепкейжидип чоруда бээр. Соңгудалар болбас үелерде оларның кылып турар ажил-

кажыл, ону бодум билер болгаш шилип алганым ол-дур.

СЭКП удуртуп турар үеде эки кылдынган чүүлдер бар, ынчалза-даа шаг-үе чаңгыс черге турар эвес, ниитилел чаарттынар, бурунгаар хөгжүүр болгай. Коммунисттик тургузуг ам шаг-шинээн чидирген, ооң дазылы баксыраан, өзүмнөр үнмөстээн. Ынчангаш мен «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның кежигүнүңе кирдим. Чүге дээрге чурттуң Президентизи В. Путин бо партияга даянып алгаш, бир дем-биле Россияның экономиказын сайзырадыр, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидер сорулганы салганын деткээш, бо партияны шилип алдым. «Чаңгыс демниг Россия» партиязы бодунуң Программанын боттандырып турар.

Боранак ЭРЕКСЕН.

Кызыл кожуун, Каа-Хем суур.

чорудулгазын кым-даа билбес, та чүнү кылып, шийтпирлеп турар чүве.

Ам ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттарының соңгудаларына

белеткел кини түлүк чоруп турар. Чамдык партияның талалакчылары бодунуң партиязын болгаш кордакчы кандидатын хөй соңгучулар бадылазын дээш соңгучулар ортузунда суртаал ажылын калбаа-биле чорудуп, шуут соңгуурун албадап турар. Ооң ыйна өске партияларны кижилер алыр аргазы чок кылдыр карарты баптап турарына шуут таарышпас мен.

Амгы үениң соңгучуларының

СОҢГУКЧУЛАРНЫ ХҮНДҮЛЭЭР УЖУРЛУГ

Хөй чылдарның дургузунда сума даргалап келгеш, төлээлекчи эрге-чагырганың дээди органның соңгучулар депутаттарының соңгучуларның берген чагыгларының күүселдезин чедип алыр дээш негелделерни кылып, мага хандыр ажылдаан мен. Соңгучуларның чагыглары колдуунда күүсеттинмес, чүгле саазына кижитинип артып каар боор чораан. Депутаттар оларны күүседир дээш кичээнгейни салбас, чогуур черлерге шыңгы айтырылгар тургуспас боор чорду. Ам соңгучулар депутаттар соңгучуларның чагыглары күүседиринче сагышты са-

политиктиг билии шыырак болгандан кайы партия канчаар ажылдап, чүнү кылып турарын кара-биле көрүп, кулаа-биле дыңнап турар болгай. Кайы партия, кандидат дээш бадылаарын соңгучу боду билер, ол мерген угаанның, албадашкына ол алыспас, ооң ажыы-даа чок деп санап чоруур мен.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.
Шагаан-Арыг хоорай.

лыр, соңгучуларны хүндүлээр боор дээрзинге идегеп чоруур мен.

Соңгудалар мурнунда ужура-жылгалар үезинде кандидаттарының кылып бербес чүвези чок, соңгучуларга шуптузун аазаар магалыг улус болгай. Соңгудуп алган соонда, соңгучулар-биле ужуражып кээр депутат ховар боор чораан. Ам ындыг четпестерни эдер, депутат соңгучулары-биле харылзаалыг ажылдаар хүлээлгелиг болгай.

Елизавета ГРАЧЕВА,
Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы.

Соңгучулар чүдден коргуп турарыл?

Александр КУЗИН: «Тывада соңгудалар мурнунуң демисели кончуг чидиг чоруп турар»

Бистиң солун Тывада соңгудалар мурнунуң байдалын кичээнгейлиг хайгаарап турар. Бо демиселдин төнчүзүңге чедир хөй эвес үе арткан. Ооң түңнели кандыг болурул? Чогум кым херек кырында эрге-чагырга дээш туржуп турарыл? Ол дугайында бистиң корреспондентивис Новосибирскиде билдингир политтехнолог, «Харылзааларның бедик технологиялары» PR-агентилелдин удуртукчузу Александр Кузин-биле чугаалашкан.

— Республиканың политиктиг делгеминде бөгүн кандыг күштер үскүлешкенил? Оларның сорулгалары кандыгыл?

— Үш кол күш үскүлөжип келген деп тодазы-биле бадыткап болур. Ол дээрге, бир талазунда, Путинниң болгаш Шойгунуң сонургалдарын төлээлеп турар «Чаңгыс демниг Россия» федералдыг партия-дыр. Ону Тываның Чазааның Даргазы болгаш ооң командазы төлээлеп турар. А арткан күштер дээрге оппозиция деп адаттынар күштер-дир. Мээң бодап турарым-биле алырга, оларның кайызы-даа болур-четчир күш-шыдалдыг. Тыва Республиканың Чазак Даргазының туружу канчаарга-даа «Чаңгыс демниг Россияның» туружу-биле дүжүп турар деп чүүлү база уттул болбас херек. Республикада-даа, Россияда-даа байдалдың хөгжүлдези ындыг эбилелди кайы-даа талага ажыктыг болдуруп турар. Оппозицияны чаңгыс чудурук ышкаш деп чугаалаары берге. Ынчалзажок ооң артында «Россияның Амыдырал партиязының» база ол партияның артында турар кижилерниң талазындан хөлчөк улуг деткимче туруп турар. Оларда улуг саң-хөө курлавырлары бар деп чүүлү чамдык көстүп келген им-демдектер бадыткап турар. Ындыг болганда, демисел кончуг шыңгы болур. Ам безин соңгудалар мурнунуң демисели кончуг чидиг чоруп турар.

— Партиялар болгаш кандидаттар акша-хөрең-

гилерин херек кырында кайнаар чарыггап турарыл? Республикада политиктиг күштерниң соңгудалар мурнунуң демиселин чорудар стратегиязында кол ылгалдар чүдөл?

— Айсбергтиң көстүр-даа, көзүлбес-даа кезектери бар. Көстүр кезээ — ол дээрге оларның дөгерези акша-хөреңгилерни хөйүнү чыгыры черлерге азар, шөөр көскү суртаалга, массалыг информация чөпсектеринге рекламага, суртаалчыларның күш-ажылының төлөвлөрлеринге чарыг-даар. Көзүлбес кезээнге, мен болза, чүгле акша-хөреңгилерни эвес, а өске курлавырларны база хамаарыштырар ийик мен. «Чаңгыс демниг Россияның» командазы оппозицияның командазындан кол нуруузунда акша-төгерики-биле эвес, а чазактың административтиг курлавырын болгаш Путинниң база Шойгунуң адын ажыглап турары-биле ылгалып турар. Оппозиция, көстүп турары-биле алырга, кол нуруузунда акша-төгерикке идегеп турар хире. Бо ийи команданың база бир чугула ылгалы: «Чаңгыс демниг Россияның» соңгудалар мурнунуң штавы — ол дээрге бодунуң ажылын кажанда-даа соксатпайн келген доктаамал структура-дыр. Ол дээрге партияның күүсөмүдүр, ол дээрге эки тура болгаш ыйыдышыкын чуруму-биле ажыглап турары бөдүүн партияжилер-дир. Оппозицияда бодунуң белен кадрлары чок, ындыг болганда, оларның штавында «Саян артын-

дан» келген политтехнологтарның ажылдап турары билдингир. Бир талазында, ол дээрге кажарап, мергежээр политиктиг технологиялар-дыр. Өске талазында — республиканың тускайлаңын билбес-дир. Чеже-даа улуг саң-хөө курлавырлыг бол, ынчалза-даа соңгудалар кампаниязының эгезинде чурттакчы чоннуң ортузунда нептереңгей эвес болганда, «оппозициячылар» чонга амгы эрге-чагырганың кайы хире багайын көргүзөрүн оралдажырлар. Ол сорулгаларга энергетика, суг хандырылганың компанияларының функционерлерин садып ал болурлар. Регионга хеп-хенертен электри энергиязының, сугнуң, чылыг хандырылганының үзүктө-лишкини болу бээрге, чон чайгаар-ла эрге-чагыргага шыжыгып эгелээр болбайн аан.

— «Саян артында» келген аалчылар Тываның тускайлаң талаларын билбес деп чугааладынар. Мен бодаарымга, өскээртен келген пиарщиктер соңгудаларның түңнелдерин элдепсинип хүлээп алыр боор ийин оң...

— Ол ылап-ла ындыг. Технологиялар дугайында. Чамдыкта оларны магияны ышкаш ак болгаш кара деп аңгылап турар. Мен болза оларны аңгылавам ийик мен. Езулуг кара технологияларга чоннуң шилилгезин кызагдап турар технологияларны хамаарыштырар мен. Чүнүң-даа мурнунда, ол дээрге соңгудалар комиссияларын хээлилээр-дир. Аңаа хөлчөк улуг акшалар үнери чугаажок, ынчалзажок магадылаттынган түңнелдерлиг болур. «Куу» технология шынарлыг коргуушкун технологиязын ажыглаар. Мында байдал шуут элдеп-эзин: «Чаңгыс демниг Россияда» соңгучуларны коргудупку дег чүүлдер хөй, а оппозицияда ындыг чүүл чок.

— Удуртукчу партия соңгучуларны чүнүң-биле коргудуп болурул ынчаш? — Чүнүң-даа мурнунда — Мос-

кваның Тывага кичээнгейиниң эвээжээр-биле. Шупту акша-хөреңги Москвада, ындыг болганда чурттуң найысылалының кичээнгейи, хамыктың мурнунда, республикага үндүрүп берип турар дотация түңнериниң хемчээли-биле хемчээттинер. Бир эвес Тывага «Путинниң болгаш Шойгунуң» партиязы ойнадып алыр чүве болза, дотациялар эвээжэй берип болур. А оппозиция чаңгыс-ла чүүл-биле коргудуп болур — бир эвес эрге-чагыргага база катап «Чаңгыс демниг Россия» келир болза, республикага байдал өскерилбес деп. А бистиң чоңурус шыдамык чон-ча болгай, ол ук байдалга ижигип чаңгыга берген. Таарымча чок байдал-биле ону коргудуптур болур деппе ынчаш? Коргудуп шыдавас деп бодаар мен. Ол дээрге мээң бодунуң амы-хууда бодалым-дыр. Ынчалзажок мындыг бир чүүл база бар: чонну демир-орук тудуу-биле коргудуп, өскээртен келгеннер Тываны тудуп чий бээр деп коргударлар. А шынында тус черниң «чаңгыс демниг россияжилери»-даа, республиканың Чазаа-даа ол төлөвилелди деткивейн турарлар. Кым-даа ол орукту тудар бода-вайн турар. Тывада улустуң хөй нуруузу ону билер.

— Бадылаашкынының түңнелдерин мегелеп болурунун айыылы кайы хире улугул?

— Ындыг айыылзынышыкын бар. Улуг акшаларның дугайында сактып келиңер даан.

— Ол хайлыг, каралыг акшалар кайыын көстүп келгенил? Ядыы, шыдал чок республиканы кым соңгучу бергени ол?

— Силерниң «ядыы» деп адааныңар ол регион стратегтиг минералдыг чиг эттиң — кобальтының, молибденниң, уранның хөлчөк улуг курлавырлары. Каа-Хем хөмүр-даш уургайының, Элегес-Аксының кокстуг хөмүр-дажының дугайында чугаалап-даа канчаар. Оон аңгыда Барыын чүк бо регион-

Интернеттен медээ

«ОЙНА» АЛДЫН-ТЫВЫШ АРТЕЛИ ХАКАСИЯГА АЛДЫННЫ КАЗАР

Хакасияда Улуг Анзас хемниң шынаазында элзезинелчек алдынның мөөң чыдымын казып тыварына эргени 30 млн. 540 муң рубльге саткан. Тыва Республикадан «Ойна» алдын-тывыш артели тиилекчи кылдыр санаткан. Садыглаашкынының эге өртээн 106 муң рубль деңнелге тургускан. Тиилекчини тодарадыры-биле 1008 базымны кылып ужурга тава-рышкан — ол болза хакас аукционнарга тулган рекорд болган деп, «Взгляд» деп хакас солун бижип турар. «Ойнаның» кол чижикчизи «АС «Кузнецкая» ААН болган.

Улуг Анзас хемниң шынаазында элзезинелчек алдынның курлавырын 1912 килограммга үнелеп турар. Тиилекчи 10 чылга чөпшээрелди алган, чылда 80 килограммдан эвээш эвес алдынны тывар негелдени ооң мурнунга салган. Бо болза «Ойнаның» Хакасияда ийги удаа садып ап турар участогу болур. Компания амгы үеде Ортаа Кизас хемниң шынаазында элзезинелчек алдынның тывыжын чорудуп турар.

— «Россияның Амыдырал партиязын» баштап турар Сергей Миронов ол дугайын билер бе?

— Тывада байдалдың дугайында долу информация ында чок деп бодаар мен.

— Боттарыңар Новосибирскиде чурттап турар-даа болунарза, Тывада болушкуннарның дугайында хөлчөк эки билер-дир силер. Ындыг сонургал кайыын тыптып келгени ол?

— Бодунуң ажил-чорудулганың аайы-биле Россияның бүгү регионнарында байдалды билер хүлээлгелиг мен, бистиң агентилелдин ажил-чорудулганының географиязы — Камчаткадан Калининград чедир-ле болгай. Оон аңгыда, мен Тывага каш удаа чедип чораан мен, ол ширин агаар-бойдустуг черге аажок ынак апарган мен. Аңаа немей, национал соңгудаларның онзагай талалары — ол дээрге канчаарга-даа кажанда-даа солун болуп артар чүүл-дур. Ол оюн-тоглаага хөлчөк демей, чүгле харын ооң уржуктары нарын. Политиктиг сонургалдарның болгаш улуг акшаларның уржуктары Тыва Республиканың чурттакчы бурузун шонуп эртери чугаажок болбайн аан.

Андрей НИКОЛАЕВ чугаалашкан.

№36 «Аргументы и факты на Енисее» регионалдыг капсырылгандан очулдурган.

Сайыттын саналдарын деткээн

(Төңүзү. Эгези
1-ги арында).

— Амгы үеде Тывада маргыштыг айтырылганын бирээзи — демир-орук тудуу болуп турар. Силерниң аңаа хамаарылганар кандыгыл?

— Анаа. Маңаа хамаарыштыр дыка хөй шүгүмчүлөр чоруп турар, ынчалза-даа бис ону күзээр, күзевезивиске-даа Тыва сайзыраар ужурулуг. Экологияга аар уржуктар чедирер дээр бодалга чөпшээрешпес мен. Чижээлээрге, Эстония биле Латвияның каттышкан девискээри Тыванын хире, ында демир-орук сайзыраңгай-даа бол, аңнап, балыктап, дыштанып болур черлер хөй. Демир-орук дээрге дыка улуг ажил, хөй чарыгдалдар-дыр — ол өске херек. Чүгө төлөвилел кылыры безин ийи-үш чыл болур, хары угда тудуг ажилын чорудуп эгелей берзе, экизи ол. А бир эвес демир-

орук чок болза, бис хөмүр-дажывыс, асбест, кобальтывыс, арга-арывыс-биле чыдып каар бис.

— «Чаңгыс демниг Россияның» төлөптиг удурланыкчызы кылдыр кайы партияны санап турар силер?

— Россия Федерациязының Коммунисттик партиязын. Бис улуг назылыгларга хүндүткелдиг болур деп чүвөгө чаңчыккан бис, оларның көрүжүн өскертири орай. Аныктар-биле аңгы-аңгы темаларга маргыжып болур.

...Социал популизм социал чактышкынар-биле айылдыг. Кандидат силерге ону-мону кылып бээр мен деп аазаар. Аазаашкын кылырга ону сонгуп алган. Ону сонгуп алган, а ол аазаашкынын күүсетпээн, чүгө дизе, ооң аазап турган чүүлдери херек кырында күүсетинмес турган. Дедир кыйгыртыры болдунмас. Бир-ле чүвө дилээри орай. Ынчан килеңнээш-

кин, эрге-чагыргага бүзүревес чорук, социал чөрүлдээ чоорту өөскүүр.

— Бистиң ТЭЦ-те филтрлер чок, одалга үези кээрге, хоорай ыш апаардыр.

— Ол айтырыг мени база сонуургадып турар, ону республиканың Чазаанга салыр мен.

— Силер ышкаш маадыр болур дизе, чүну канчаарыл?

— Ол айтырыгга харыылаары дыка берге-дир. Кажан-даа маадыр, генерал боор мен деп чүвө бодавайн, бодум ажылымны ак сеткилдиг кылып чордум. Чуртка берге үелер турган. Бистиң-биле эгелзэннерниң чамдыызы бүгүн бистиң аравыста чок...

— Бо чылын дыка хөй ада-иелер национализмден корткаш сонгаар өөредилге черлеринче уругларын дужаатпаан...

— Ол дээрге дыка коргунчуг болгаш чугула айтырыг-дыр. Ылаңгыя кижилерниң сагыш-сеткилинге ындыг чүүл-биле ойнап тургаш, чамдык улустуң политикаже кире бээриниң эң бөдүүн аргазы болуп турары дыка коргунчуг. Хоойлулар бар, ынчалза-даа олар амдыызында дээш чок бооп турар. Бистиң ОБЯ-да 170 нацияның төлээлери ажилдап турар, бот-боттарывыска дыка хумагалыг бис.

Сергей Күжүгетович база бир төлөвилел дугайында чугаалады, ол дээрге Россияның, даштыкы чурттарның аңгы-аңгы сеткүүлдеринге Тыва дугайында 9 томнуг чыындыны үндүрер деп турары. Бирги томну декабрьда, ийи дугаарын февраль айда үндүрер. Ол дээрге даштыкы чурттарның библиотекалары, архивтеринден эгелзеш, бүгү чүвени коптарып кээр дыка улуг эртем ажылы-дыр. Сөөлгү том дыка улуг чурук альбому болур, кайы чурукту кажан, кая тырттырганыл дээрзин тодардырынга республиканың улуг

назылыг чурттакчылары дузалажып болур.

— Хову-Аксында радиацияга хамаарыштыр...
— Ынаар эртем-шинчилел лабораториязы чортур талазы-биле хемчегден алыр мен.

— Чуртталгаңарда уттундурбас үелер?

— Чаңгыс-даа болза камгалап алдынган амы-тын—ынчан чүү дээш ажылдап чорууруңу билип каар сен. А бистер бир чылда-ла 97 муң кижиниң амы-тынын камгалап ап турар бис. Амы-хууда дээр болза, мээң эш-өөрүмнүң, чаңгыс чер-чурттугларымының 50 харлаан юбилейим таварыштыр байыр чедиргени. Дыка хөй эш-өөрүм келген, ном безин үндүрген болду.

Сергей Күжүгетович студентилер болгаш башкыларны юбилейи таварыштыр байыр чедиргеш, Тываның күрүне университетинге кинотеатрны, аңаа ажылаар херекселдерни белекке берди.

Алдынай СААЯ.

Маадырның өөреникчилерге белектери

Төрзэн эрги

школазының аалчызы

Сергей Шойгу Кызылга барык чыл санында кээп турза-даа, төрзэн №1 школазының ам-даа ажыглалда эрги бажыңына чокку чылдарда барып көрбээн. Ында бо хүннерде школаның орус-тыва эге класстары өөренип турар. Ынчангаш бо удаа №1 ортумақ школа-ның тургустунганындан бээр 90 чылын ажыглап алгаш, бодунуң өөреникчи чылдарының школазынга ыяап-ла баарын шиитпирлээн. Маңаа Сергей Шойгу бо школаның 10 «а» класзын 1972 чылда чээрби беш эш-өөрү-биле доосканын каксы чугаалап каалы.

гысклассчы эштери база уткуп турган. Оларның чыглап келгенинге сайыт өөрүп турарын чажырбаан. Школаны доостурган класзының башкызы Александра Леонованы куспакаарга, хоочун башкыны карактарының чаштары бүл-

Эрги школа, төрзэн парта...

бир шак хире турган үезинде ында ажылдап турар башкыларның ажылының болгаш өөреникчилерниң өөредилге байдалдары-биле таптыг таныжар чай алынмаза-даа, чамдык класстарга черле кирер аргалыг болган. Доозукчу сайыттың келиринге болгаш школаның 90 чыл юбилейинге багай эвес белеткенген биче школа Сергей Күжүгетовичниң сеткилинге таарышкан деп болур. Бодун бөдүүн болгаш хостуг алдынып билер, чугаакыр сайыт элзэн каш класстарга кирип, бичии өөреникчилер-биле мендилежип, каш сөс солчуп четтигип турган. Ынчалза-даа эртип турган кичээлдерге шаптыктавазы-биле оларга саадавайн турганын эскердивис.

Сергей Шойгу бодунуң эрги школазынга кээр мурнунда, каш хонук бурунгаар оон ол школада эге класс өөреникчилеринге улуг белээ — долузу-биле четчелетинген аңгы компьютер класзын дерип дооскан турган. Аалчы кээрге, аңаа «От - өңнүүвүс, от - дайзынывыс» деп темалыг кичээлди 4-кү классчыларга республиканың онза байдалдар талазы-биле кол эргелелиниң ажылдакчылары Наталья Бахвалова биле Андрей Савин олар эрттирип турган. Сергей Шойгу уругларның чаа компьютерлерде кичээлдерин сонуургап көргөш, тускай самбырага кичээлдин көргүзүг материалдарын улгаттыр көргүзөр башкарыкчы компьютерниң артынга олурупкаш, оон арга-шинээн хынап, боду элзэн ажылдады.

Уруглар болгаш Кызыл хоорайның мэри Д.Донгак хүндүлүг аалчыга улуг белээ дээш өөрүп четтиргенин бир үн-биле илереттилер. Школа коллективи аалчыга биче класстарның өөреникчилеринге улуг белээ дээш, боодал чекети сунган.

Белектер оон-биле доозулбаан. Сайыт ол-ла таныжып чоруп тургаш, школага шаандагы Кызылдың, оон иштинде хоорайда бир дугаар туттунган ийи каът бажың — баштайгы №1 школаны тырттырган хооларлыг фото-чурктарны болгаш школаның улуг-биче корпустарына хаптарында хөвээр ноутбуктарны база белекке берген. Чүвениң шынын чугаалаар болза, сайыттың школазынга белектери оон-биле доозулган деп бодаан бис, а херек кырында ол ындыг эвес болду.

Ажыл-херээ
далаштыра
берзе-даа...

Сергей Күжүгетович сентябрь 30-де 1972 чылда доосканы №1 ортумақ школаның тургустунганындан бээр 90 чылынга тураскааткан байырлалга киржир ужурулуг турган. Ынчалза-даа ажыл-херектериниң далаштыра бергени-биле школазынга ол хүн эртенги шакта аңгы барып каар ужуруга таварышкан.

Аалчыны оон мурнунда хүнү дег, школаның директору, башкылар болгаш кадет класстың курсантылары уткуп алганнар. Аалчы оон соонда хөй улуска үдөдип алгаш, улаштыр-ла үшкү каътче көдүрлүп үнүп келди. Аңаа бодунун база бир белээ — долузу-биле компьютер азы информатика кабинетин кылдыр дериттинген класска баштай кирип келди. Сергей Шойгу ол бүгүнү көргөш:

— Шупту чүвө экидир — деп, генерал езу-биле түңнөп кагды. Бодаарывыска, аңаа турган бүгү-ле улустар оон-биле чөпшээрешкен ышкаш болдулар.

Школа ол хүн 90 чылын демдеглээринге белеткенип турган болгаш, музейин коридорда болгаш кезек класстарда делгээн болган. Аалчы чамдык экспонаттар-биле танышты. Маңаа школаның эң сураглыг доозукчузу, Армия генералы болгаш федералдыг сайыт Сергей Күжүгетке тураскааткан солун тускай стенд барын демдегеп каалы.

Хүндүлүг аалчы школага дараазында белектерни — өңнүг номнарны белекке сөңнеди. Оларның аразында Онза байдалдар яамызының шериглериниң Тиилелге парадына киржилгезиниң дугайында ном, чаа тыва культура словары бар болду. Аңаа-ла хөй улус мурнунга РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле кол эргелелинде кадрлар килдизиниң начальнигиниң оралакчызы подполковник Татьяна Танаага төлөптиг албаны дээш ээлчеглиг полковник эргени хуусаадан эрте тывыскаш, үш улуг сылдыстыг чаа погоннарны холун-

га тутсуп берди.

Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак «Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттакчызы» деп атты Сергей Шойгуга найысылал 90 харлап турда тывыскаш турганын чыылганнарга дыңнаткаш, оон шынзыдылгасын Сергей Күжүгетовичке тыпсыр таптыг таарымчалыг байдал чок турганы-биле хүндүлүг аттың документ-саавырын бөгүн тыпсып турарын чугаалаан. Ай санында хөй эвес акша эдеринчилиг шынзылга алган Маадыр өөрүп четтиргени илереткен. Номчукчуларга маңаа Сергей Күжүгетович чурттуң дыка хөй улуг хоорайларының хүндүлүг хамаатызы дээрзин сагындырып каалы.

Сергей Шойгу ийги хүнде дүүнүгүзүндөн көвүдөди чыгып келген чаңгысклассчылары-биле школага база катап ужурашкан. Россияның Маадырынга тураскааткан шүлүктү школаның 3 «д» класзының өөреникчизи Аңгырак

Сайыттың белээ — компьютер класзы.

Сентябрь 29-та хөй санныг удуртукчуларга, оларның аразында «Чаңгыс демниг Россия» БПП-ниң Тывада регионалдыг салбырының политчөвүлелиниң секретары Ш.Кара-оолга, ТР-ниң Чазааның Даргазының хүлээлгезин күүседип турар С.Барыбинге, Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле кол эргелелиниң начальниги Э.Байыр-оолга үдеткен федералдыг сайыт төрзэн школазынга келирге, ону №1 школаның кадет 10-гу класзының өөреникчилери болгаш директор Р.Хайманова чылыг-чымчак сөстөр-биле уткуп, хүлээп алган.

Сергей Күжүгетовичини чаң-

деңейни берген. Сергей Шойгу бо школаны Александра Михайловна директорлап турда дооркан. Сайыт школазынга келгеш, башкызы болгаш чаңгысклассчылары-биле бир класска чүгө боттары элзэн үр ужуражып хөөрөштилер. Бөгүн оларның аразында кандыг кижилерни чок дээр: Ираида Фролова — «Oriflame» фирманың директору, Лена Суван-оол, Светлана Волова, Ираида Барыбина, Вера Бухтуева — хоорай школаларында башкылар, Виктор Медведев — «Жигули» ТХС-те мастер, Наташа Сидорова — «Тывапечать» КХН-де экономист дээш, өскелер-даа бар.

Хүндүлүг аалчы эрги школага

Шүлүкчү кыс, Армия генералы...

Ойдуп номчуп бээрге, Сергей Шойгу ону кичээңгейлиг дыңнааш, оон соонда өөреникчини холунга көдүрүп алгаш, өөрүп четтиргени илереткен. Шүлүктүң автору Аңгырактың угбазы, Дус-Даг сумунуң чурттакчызы Екатерина Донгак деп тайылбырладылар.

Сергей Күжүгетовичиниң төрзэн школазының 90 харлаан юбилейинде эрги болгаш улуг корпустарга ужуражылгалары ынчалдыр доозулган. Кызыл хоорайның өөредилге комитетиниң даргазы Галина Гостева биле школа директору Раиса Хайманова аалчыга төрзэн школазын утпайн турары база белектери дээш өөрүп четтиргени илереткенер. Хүндүлүг аалчы школазынга моон-даа сонгаар кээп турарын аазааш, ажылының аайы-биле чорупкан...

Бистиң корр.

Петр МОРОЗОВ: «Москваның школаларындан улуг Ылгал Чок!»

Сентябрь 30-де республиканың эң бир дугаар школазы — Совет Эвилелиниң Маадыры М.А.Бухтуев аттыг Кызылдың №1 школазы тургустунганындан бээр 90 чыл оюн демдегеп эрттирген. Школаның байырлалына хүндүлүг аалчылар, аңгы-аңгы чылдарда школага ажилдап чораан башкылар, доозукчулар болгаш ада-иелер киришкен.

Юбилейге тураскааткан байырлыг хуралга 1988 чылдан бээр ук школаны удуртуп келген Кызылдың №1 школазының директору Раиса Николаевна Хайманова сөс ап чүве чугаалааш, оон төөгүзүн кысказы-биле таныштырган. Республиканың бир дугаар школазының төөгүзү эрткен чүс чылда республиканың эрткен оруу-биле сырый харылзаалыг. Школаның ажылы 47 өөреникчилик чаңгыс класстан эгелзэн. Ол 1932 чылда Тывага бир дугаар туттунган ийи каът бажыңга өөрөдилге, кижизидилге ажылын уламчылаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде, 1942 чылда №1 школадан башкылар болгаш өөреникчилер база фронттуге айттанган. Оларның бирээзи — 19 харлыг Михаил Бухтуев Ада-чурттуң Улуг дайынынга маадырлыгы-биле өлгөн. Чыл санында школага өөренип кирип турар бирги классчылар оон маадырлыг чоруу-биле бир-ле дугаарында таныжып турары школаның чаагай чаңылдарының бирээзи дээрзин Р.Хайманова чугаалаан. Оон соонда Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип чораан №1 школаның башкылары болгаш өөреникчилериниң чырык адынга сактыышкын езулалы болган.

Бөгүндө школаның доозукчулары аңгы-аңгы адырларда ажилдап, республиканың болгаш чурттуң сайзыралына үлүүн кирип чоруур. Башкы эртемин шилип алгаш, дооскан школазында чедишкенин ажилдап чоруурлар безин — 21. Хөй чылдарда ажилдап чораан болгаш ам-даа ажилдап чоруурлардан А.М.Леонованы, И.И.Агбанни, Т.И.Белоусованы, С.А.Спирidonованы, Н.И.Кузьминаны адап турда, бүдүн зал — оларның өөреник-

чилери — доозукчулар, башкылар, аалчылар туруп келгеш, диңмиттиг адыш чаксаашкыны-биле байыр чедиришкенин база өөрүп четтиришкенин илередип турган. Доозукчулар — школаның, башкыларның чоргааралы. Оларга бир-ле дугаарында Россияның Онза байдалдар яамызының

сайыды, чурттуң көскү дээн политиктериниң бирээзи Сергей Шойгу хамааржыр. Ол 15 чыл бурунгар чуртка Онза байдалдар яамызын тургускан болгаш бөгүнге чедир ону чедишкенин удуртуп ажилдап турар. С.Шойгу

школачы чылдарындан тура-ла, бот-туруштуу, идекпейли, чүткүлдүү-биле ылгалып турган.

90 чылдарның дугузунда С.Шойгу баштаан чеже-чеже оолдар, кыстар бо школаны дооспаан дээр. Ам бөгүндө оларның ажы-төлү, ажы-төлүнү уругдары безин өөренип турарлар бар. Оларны чоргаарал-биле адап, чурттуң шак ындыг төлептиг оолдар, кыстарын кижизиткен ада-иелерге өөрүп четтиришкенин директор башкы илереткен.

Школа бөгүндө амгы үеңиң негелделеринге дүүштүр дериттингенин ол чугаалап тура, школаның ажылынга деткимчези болгаш кичээңгейи дээш ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Ооржакка, өөрөдилге сайыды П.Морозовка,

школаның доозукчузу С.Шойгуга, Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле кол эргелелиниң начальниги Э.Байыр-оолга болгаш оон-даа өскелерге өөрүп четтиришкенин база илереткен.

Хүндүлүг аалчылардан ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Е.К.Матвеева ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын мурнундан байыр чедиргеш, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүнө шаңналдарын тывыскан. Р.Н.Хаймановага РФ-тиң Алдарлыг башкызы хүндүлүг атты тывыскан. ТР-ниң «Шылга-раңгай күш-ажылы дээш» медаль-биле С.А.Стремоусованы, А.М.Леонованы шаңнаан. ТР-ниң Өөрөдилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы атты Т.И.Белоусовага, А.С.Манян-оолга, Г.Г.Филимоновага тывыскан. Ол ышкаш ТР-ниң Чазак Даргазының Хүндүлел бижиктерин тывыскан.

Өөрөдилге яамызының сайыды П.А.Морозов ажыл-херекчи сургакчылаашкын аайы-биле чоокта чаа Москваның школаларына чораанын чугаалааш, Бүгү-Россия конкурзунга тиелзэн бистиң школаларымыс (оларның

бирээзи — Кызылдың №1 школазы) ол школалардан улуг дыка ылгал чогуң демдеглзэн. Ынчап кээрге, бичии-ле экижидип ажилдаптар болзувусса, Москваның школаларындан чүңүң-биле-даа ылгалбас бис деп сайыт чугаалаан. Ол школаның 90 чылы-биле байыр чедиргеш, кадыкшылды, чогаадыкчы чорукту, бүгү-ле чүүлге экини күззэш, ТР-ниң Өөрөдилге яамызының хүндүлел бижиктерин тывыскан.

ТР-ниң эртем сайыдының бирги оралакчызы О.М.Хомушку яамының мурнундан база бодунуң өмүнээзинден доосканы школазынга, башкыларга, өөреникчилерге байыр чедиргеш, эге школа башкызы — хоорайның ада-иелериниң уругларын өөрөдип кирикээр шылга-раңгай дээн башкыларының бирээзи — В.Е.Шестаковага чылыг-чымчак сестерни чугаалааш, белекчигежин сунган. Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак школаның 90 чыл байырлалы-биле байыр чедирип тура, школаның юбилейи республиканың, хоорайның улуг болуушкуну дээрзин онзалап айткан. Оон Кызыл хоорайның мэриниң хүндүлел бижиктерин башкыларга тывыскан. Олышкаш «Чаңгыс демниг Россияның» Тывада регионалдыг салбырының даргазы Ш.Кара-оол коллективке, аалчыларга, өөреникчилерге байыр чедирген.

Школаның эң чоокта кожазы — Республиканың уран чүүл школазындан ТР-ниң Улустуң хөөмейжизи Конгар-оол Ондар өөреникчилери-биле хөгжүмнүг байырны чедиргени база №1 школаның өөреникчилериниң уран чүүл көргүзүглери байырлалды улам каастаан.

Чойганмаа САТ. ЧУРУКТАРДА: №1 школаның өөреникчилери испан танцы теп тур; байырлалдың хүндүлүг аалчылары болгаш башкылар. Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Хомудал чагаа

Чеди-Хөл — Тыва Республиканың эң аныяк кожууну. Оон төвү Хову-Аксы хоорай чергелиг суурга амыдыраарына, чурттаарына таарымчалыг бүгү байдалдар турган, «Тыва кобалыт» комбинаты дүжерже, ол кожуунуң өңчү-хөрөңгизи кылдыр шилчий бергенин шуптувус билдир бис. Маңаа даараныр фабрика, автотранспорт бүдүрүлгези, пилорама, чазаныр цех, күчүлүг ЧЭТ, чуртталга-коммунал ажил-агыиың, социал адырның бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш өскелер-даа ажилдап турду.

Сөөлгү чылдарда кожуун чагыргазының (даргазы Николай Дартай-оол) четпес удуртулгазының түңнелинде үстүндө адаан бүдүрүлгелерин, албан черлериниң ажылы суларан, чамдызы буурап дүшкен. Борта каш чижектен кирип көрээли. Бажыңнардан бадып турар яңзы-бүрү хирлиг сугларны арыглаар арылгалга тудуу суурнуң барык ортузунда үрелген. Ол кончуг хирлиг суг кандыг-даа арыглаашкын чокка Элегес хемче агып кирип чыдар. Бо дээрже кандыг-даа арыг-шевер корум-чурумунга таарышпас, аарыг-аржык непередип болур херек ышкажыл, ону кижжи бүрүзү эки билер. Ындыг турбуже, бо айтырыгже кым-даа сагыш салбайн турар, кымны-даа дүвүрөтпейн турар, ону септээринге чаңгыс рубль-даа үндүрбээң. Ол хирезинде ачы-дуза чедиргени дээш чондан акша-көпеекти долузу-биле чыып ап турар, ол хөрөңгини кайнаар чаргыдап турары билдинмес. Арылгалга тудуу бо хүнге чедир кайы-даа бүдүрүлгениң, организацианың балансызында чок. Бо хире чугула тудуг чүге ындыг боор

чүве ийик. Чуртталга-коммунал ажил-агыиының директору А.В.Баев кымны-даа тоовас, кымга-даа чагыртпас, чондан ачы-дуза төлевирин төледип ап турар. Бо бүгүңү кожуун чагыргазы кончуг эки билер хирезинде, хемчег албайн келген.

Чуртталга-коммунал ажил-агыиының өңчү-хөрөңгизин №131 Федералдыг хоойлуда айтыканын езугаар Хову-Аксы сумузунче шилчидип берген. Оон актызынга кожуун даргазы Н.И.Дартай-оол атты салган. Ындыг турбуже, дарга эрге-дужаалын ажыглап алгаш, өңчү-хөрөңгини А.Баевтиң «Сервис» дээр ажил-агыиыңче шилчидип берген болуп турар. Бо дээрже кожуун чагыргазының даргазының №131 Федералдыг хоойлунуң негелдезин каржызы-биле хажытканы, эрге-дужаалын өскээр ажыгалааны деп санап турар бис.

Суурнуң төөгүзүн, кижилериниң ажил-ижин көргүскен кончуг ажыктыг «Күш-ажылдыг алдары» музей турган, ону кожуун чагыргазының даргазының айтышкыны-биле ажил-чорудулгазын соксаткан. Чүге? Билдинмес.

ХОВУ-АКСЫНДА ШАПТАРААЗЫННАР

Оон аңгыда суурнуң кышка белеткел ажилдары сула чоруп турар. Хову-Аксы ЧЭТ-тиң септелгезин кожуунуң удуртулгазы дүргедедир хемчеглерни албаан, Кызылдан чалаттырып келген септекчилер кылып турар боор-дур. Үстүндө адаан болгаш өске-даа четпестер кожуун даргазы

Н.И. Дартай-оолдун ажил-чорудулгазында бар, үре-түңнелдиг ажил-херекти кылбайн турар хирезинде база каттап алба-дужаалга ажилдаарынче чүге кордап турар дарга боор, ону

кайгаар-дыр бис. Амгы үеде Хову-Аксында соңгулдаларга белеткел кидин түлүк чоруп турар, ол бистиң сагыш-сеткиливиске таарышпайн турар.

К.К.МОНГУШ, Н.Ш.КУУЛАР, Ю.Б.ОЮН, Хову-Аксы суурнуң чурттакчылары.

Редакциядан: Кышка белеткел дугайында айтырыгларны чугаалашкан Тыва Республиканың Чазак хуралына болгаш Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын эрттиргени селектор хуралына Хову-Аксында кышка белеткел ажилдарының четпес болуп турарын демдеглээш, Хову-Аксында кышка белеткелди онза хыналдага алган турган.

Чагааның авторлары Хову-Аксында соңгулдаларга белеткелдиң чоруп турарына таарышпайн турарын бижээни анаа эвес, ында үндезин бар болуп турар. Биске кээп турар сөөлгү медээлер езугаар алырга, кожуун чагыргазының даргазының талаакчыларын деткип турар партиядан хөй түңнүг акша келген деп чугаа бар. Ону бадыткап турар барымдаалар билдине берген. Кожуун чагыргазының иштиги херектер килдизиниң начальнигинден эгелзэш, дыка хөй кожуун чергелиг эрге-дужаалдыг удуртукчулар шөлзэ алгаш, хөй акшалыг штабта ажылдай бергенер. Кожуун болгаш сумулар чагыргаларының активтерин бо ажылче хаара тудар хемчеглерни база алган. Соңгукчуларны бодунуң талазынче хаара тудар сорулга-биле чоннуң массалыг арага-

лаашкынын организастап эгелзэн. Соңгулда болур хүнге чедир чонга үлээр бир машина ишти араганы суурда сөөртүп эккелген деп чугаа база бар. Бо хемчегге таарышпайн турарын соңгукчулар боттары чугаалап турар. Ол дээрже кандыг-даа хоойлу-дүрүмге удурланыш-как чорук-тур.

Оон аңгыда «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Хову-Аксында соңгулда штавынче билдинмес кижилер халдааш, бажының соңгазын даш-биле чара шаапкан, суртаал материалдарын үрөгдзэн. Бо үлгедигни кымнар кылганын илередир хемчеглерни ап турар.

Шак мындыг хоойлужудулгага дүңшпес ажылды чорудуп тургаш, эрге-чагыргага, депутатка соңгудуп алыр дээш демисежиң турар ийи-чаңгыс удуртукчу кижилерге хову-аксыжылары шыңгыы удурланып турар. Амгы үеңиң соңгукчуларының политиктиг болгаш ниити билии шыырак, хоойлу-дүрүмнүң эки билдир, ынчангаш олар соңгулдаларга белеткел канчаар чоруп турарын ханы анализтеп, акбиле караны тодарадып шыдаар болу бергенер. Соңгукчулар мерген угаанның, шиллени шыныктып шыдаарлар.

Школаларында лидер эжишкилер

Бо чуруктарда эжишки оолдар ийи аңгы сумуда чурттап, өөренип турарлар. Ынчалза-даа бо чайын Шагаан-Арыг хоорайның №1 школазының баазына эрткен «XXI чүс чылдың лидери» деп 5-ки республика конкурзунга киришкеш, аңаа чоок таныжып ап, езулуг өңүктөр апарганнар.

Виталий Тондувай Улуг-Хем кожуунун Хайыракан ортумаг школазының 11-ги классчызы. Ол школазында «Милицияның аныяк өңүү» уруглар организациязын удуртуп турар. Ада-иелерниң дорт киржилгези болгаш школа башкыларының деткимчези-биле каш чыл улаштыр ажилдап турар бо организацияның ажылы мактанчыг. Хей-ниитичи Виталийни республика конкурзунун жюри кежигүннери Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бо чылгы акша шаңналынга кордакчы кылдыр салым-чаянныг аныяк лидерлер конкурзундан идип үндүрген. Милицияның аныяк өңүү «Уругларның болгаш аныяктарның хей-ниити каттыжышкынарның идепкейжилериниң социал уждурдузалыг хей-ниити ажил-чорудулгазы» деп шаңналга тилекчи-

лерниң бирээзи болуп, бодунун аныяк назынында бир дугаар күрүне шаңналы – Чазак Даргазының 10 муң саң-хөө деткимчезин алган. А Кызыл кожуунун Шамбалыг ортумаг школазының 10-гу

классчызы Тумат Ак-Лама эжи Виталийге бодаарга, улуг шаңнал амдызында албаза-даа, бодунун школазының лидери кылдыр санадып турар. Оон мурнунда өөредилге, хей-ниити ажылы дээш, кылыр-ла чүүлдер хей, а ынчап кээрге, чаа-чаа чедишкиннер ам-даа мурнунда-дыр.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

АДЫГ ДУГАЙЫНДА

Чөөн чүктүң эвээш санныг чамдык чурттакчылары чүдүлгениң база бир хевири, аас чогаалыга хамаарыштыр чалбарында «Өршээ, хайыракан» деп тейлээр болгай. Оон алгаш көөрге, бойдуста дириг амытаннарның аң-меңиниң аразында адыгның дүрзү-хевири, күш-шыдалы, амыдыралының нарын байдалы кижилерге онзагай көстүр чорааны таварылга эвес хире.

Ындыг байдалда кижилер дааш үндүрүп, адыгже удур «халдаашкын» кылыр болза эки. Кежээ, орай адыг от чырындан дыка сестир, демир даажындан дүрген дезер. Ижээн иштинде адыг хорадааш, алгырып үнер болза, ол чоок-кавыда ыяш будуунда хар дүже бээр. Ол озалдыг медээ-дир. Ижээнде ындыг адыг-биле беришкен херээчок.

База бир тайылбырлаары берге айтырыг, кырган, чөңзөн дырбактыг дээр аң өлүрде, ижээнде чыткан адыгның кырынче эки турабиле кире бээр. Ол дырбактыгы адыг өлүргеш, хөөп каан болур.

Тожунун хоочун аңчыларының чугаазы-биле алырга, бойдуста адыгга таарышкан эм оът бар дээр. Ол 25 чыл болгаш бир чыл дургузунда үнмейн баар хире. Ол оът үнмейн баарга, адыгның аарыи неперей бээр. Адыгның иштинге чем хуулдурбас курт тытып келир. Адыг кылаштап, ижээнге чытпастай бээр ужуру ол. Ындыг байдалда аңчылар кичээгейлиг болур уждурлуг.

Адыг дугайында чамдык байдалдарны номчукчуларга сонуургаттым.

Алдын-оол МААДЫ.

Каа-Хем кожуун,
Дерзиг-Аксы суур.

Адыгны кижилер чүге аңнап турарыл? Бирээде, ооң кежи кончуг чараш. Ийиде, семис адыгның ээди, чаа (чэг) амдангы, кол-ла чүве — ооң өдү чүрек аарыына дузалаар дээрзин хоочун аңчылар бадыткап турар.

Адыгга бо бүгү эки чүүлдер бар дээш, кызыгаар чок аңнаар уждурлуг бе? Чок, ынчап болбас.

Адыг октябрыни сөөлзүредди, ноябрь эгезинден апрель айга чедир ижээнээр. Ижээнээр кыс адыг февраль, март айларда төрүп, оолдап алыр.

Аңчылар ижээн «аалдаар» ди-жир, ижээнде эр азы кыс адыгның ижээп чыдарын тодарадыры берге. Ынчангаш ижээн «аалдап» аңнаашкын кылырын соксадыр уждурлуг.

Мындыг чижекти маңаа чугаалаары артык эвес. Март айда кыс хайыракан ижээнге оолдап алган үезинде, аңчылар ол ижээни «аалдап» эгелээнде, ол кыс адыг

оолдап алганы төлдерин келген улуска диригге бербес дээш, өлүргеш, хөөп каан чыдар таварылгалар турар дээр.

Ижээнинде адыгны «аалдап» келген аңчыларның дааш-шимээнинден, оларның чугаа-соодундан кайы хире айыл келгенин эскерип чыдар хире. Ижээнден үне халаан адыгны барык боолап черле четтикпес, ону бакка балыглаарга, дедир эггеш, халдаар болза, ону ындыг, мындыг деп чугаалаары берге.

Адыг өске аңнарга бодаарга, одарлап, чем дилеп чоруур үелеринде дыка дааш-шимээнниг, ыяш-дашты аай-дедир коптарып, мурнунда чүү барын хайгаарап эскербес. Ынчалза-даа салгын аайы-биле чытты дүрген эскерер.

Адыгны шугулдатпас, хорадатпас болза, ол кижиге халдай бербес. Кижилер ону хеп-хенертен көрүп кааш, алгы-кышкы-биле дезип маңнаар болза, озалдыг.

Спорт • Спорт • Спорт

ИЙИ УЛАШТЫР УТКАШ...

Улуг назылыглар хүнүнге тураскааткан шыдыраа маргылдаазы эрткен дыштаныр хүннерде национал паркке болуп эрткен. Аңаа 60 хардан өрү назылыг 18 спортчу киришкен.

Олар 9-9 кылдыр үстүп алгаш, долгандыр ойнаар система-биле ойнаан. Түнчелинде бирги бөлүккө 6-6 саннарлыг Оңгак Куулар биле Биче-оол Ооржак бирги-ийиги черни ээлээн. Үшкү черни 5,5 санныг Сырдар Нак-

сыл алган. Ийиги бөлүккө 7 санныг Соскур-оол Ондар бирги, 6 санныг Даш-оол Ондар ийиги, 5,5 санныг Сендаш Ооржак үшкү черлерни алган.

Улуг назылыгларның чемпиону ат дээш, О.Куулар биле С.Ондар

бирги хөлге күжүн шенешкен. Мөөрейниң эң улуг назылыг киржикчизи 74 харлыг Соскур-оол Картышпанович удурланыкчызын ийи улаштыр уткаш, 2006 чылдың чемпиону болган.

Маргылдааның деткимчилери девискээр салбырының академиязы биле республиканың пенсия фондузу болган.

Данзы САЛЧАК.

Культура амыдыралы ЧОГААЛ МӨӨРЕЙИ

Сентябрьның 28-те «Улуг-Хем» сеткүүлдүң 60 чыл оюнга тураскааткан чогаалга сонуургалдыг аныяктарның мөөрейи болуп эрткен.

Аңаа 50 ажыг оолдар, кыстар киришкен. Ыраккы Мөңгүн-Тайгандан Эрзинге чедир аңгы-аңгы хоорай, суурлардан чогаалга ынактар күжүн шенешкен. Оон илерээни болза, шүлүк бижип чоруур аныяктарның саны элээн хей, а проза бижип турарлар дыка ховар болуп турар. Бо удаада чогаал мөөрейинге ийи-ле кижичечен чугаа эккелген, өскелери шуптуш шүлүк. Аныяктарны хөлзедип турар айтырыг чүл дээрзи билдингир, ынчангаш кол тема ынакшыл дугайында болуп турары чугаажок.

Түнчелинде Николай Куулар

«УЛУГ-ХЕМ» СЕТКҮҮЛ 60 ХАРЛААН

«Сентябрь 29-та С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаалдыг бажыңыга «Улуг-Хем» сеткүүлдүң 60 харлааныга тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен. Аңаа Күрүне Думазының депутаты, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Чылгычы Ондар киришкен.

«Улуг-Хем» сеткүүлдүң кол редактору Черлиг-оол Куулар илеткек кылгаш, сеткүүлдүң эрткен болгаш амгы үезиниң дугайында допчузу-биле чугаалаан. Үе-шагның шалтаразыннар турза-даа, сеткүүл доктаамал үнүп турар. Бо чылын үш номерни үндүрген. Тыва Республиканың культура болгаш сүлдө-сүзүк сайзырадылганының сайыды Зоя Самдан сөс алгаш, тыва чогаалчыларның беш салгалының дугайында сайгарылгалыг илеткелди кылып, чогаалдыкчы ажылдакчының ат-

удурткан жюри ийи тилекчини илереткен: ол дээрге номчукчуларга ат-сывы билдингир апарган аныяк шүлүкчү Айлаңмаа Хертек (ТКУ-нун тыва дыл кафедрасының лаборантызы) биле Салим Монгуш (Москвада ВГИК-тин студентизи). Ийиги черни Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыг хоорайдан Юрий Даваа биле ТКУ-нун филология факультетиниң студентизи Шончалай Ондар олар алган. Үшкү черни Улуг-Хем кожуунун Хайыракан ортумаг школазының 11 «а» класының өөреникчизи Ай-Хаан Кызыл-оол биле Шуурмактан Чаяна Чыкай үлешкен. Тилекчилерге Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Чылгычы Ондар хүндүлел бижиктерни болгаш акша шаңналдарын тывыскаан.

алдарына хамаарыштыр тускай хоойлу хүлээп алырының чугулазын айыткан. Зоя Байыровна Тыва Республиканың Чазак Даргазының «Улуг-Хем» сеткүүлдүң ажылдакчыларын шаңнаар дугайында доктаалдары-биле таныштырган. Парлалга ажылынга 38 чыл ажылдап келген Дырбак Халбыновна Күнзегешке «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» атты, шүлүкчү Зоя Алдын-ооловна Намзырайга «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» атты тывыскаан дугайында дыннадырга, залга органнар динмиттиг адыш часкаашкыны-биле уткаан. Оон аңгыда сеткүүлдүң ажылдакчылары Т.Д.Куулар, Ч.О.Хиликмаа оларны ТР-ниң Чазак Даргазының хүндүлел бижиктери-биле шаңнаан дугайында сайт дыннаткан.

Бистиң корр.

СОРУК КИРИКЧИ АЯЛГАЛАР

Делегейниң узун назылыглар хүнүнге тураскааткан янзы-бүрү солун хемчеглер Кызыл хоорайга болуп эрткен. Ооң бирээзи Тыва Республиканың Культура яамызының организациясааны Улусчу чогаалдыг бажыңыга болуп эрткен республиканың культуразының болгаш уран чүүлүнүн хоочуннарының концерти болур.

Концертти көөрү-биле республиканың болгаш Кызыл хоорайның дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары бо культура ордузунга хейү-биле чыылган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Делегейиниң улуг назылыглар хүнү-биле чуртуң болгаш республиканың хөгжүлдезинге, аныяк салгалды өстүрүп кижизидеринге улуг үлүн кириген дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга изиг байыры чедиргеш, оларга өөрүп четтиргениниң чылыг сөстөрүн чугаалаан. Кайгамчыктыг ажил-

иши, тура-соруктуг, могаар, шылаарын билбес улуг назылыгларга быжыг кадыкшылды, өөрүшкүгү, бистиң аравыска ам-даа хей чылдарда чурттаарын ол күзээн.

Республиканың культуразының болгаш уран чүүлүнүн хоочуннары кончуг солун концертти көргүскен, колдуунда номер бурузун чыылганнар динмиттиг адыш часкаашкыны-биле байыр чедирип турганнар. Татьяна Доржунун «Бай-ла Хемчим», хоочун ыраажы 70 харлыг Өшкү-Саар Таспанчыктын «Айлаң кужум», Өвүрнүң бот-тывынгыр артистери Николай биле Валерий Монгуштарның «Солчур суурум», «Өвүр черде» деп ырларны тергин эки күүсеткеннер. «Саян» ансамблиниң үндөзилекчилери — хоочун херээжен артисттерин тыва болгаш орус ырларны күүсеткени оларның мергежилдин, талантылыын көргүскен.

Улуг назылыглар солун программалыг концертти көргөш, мага хандыр дыштанып алганнар.

Бистиң корр.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 12232. Чагыр 121.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит».

Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бурткээн.

Херечиледиг дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадылары дээш авторлар боттары харыылаар.